

El modernisme i la rebel·lió de les «ciutats segones»: el cas de Barcelona¹

Margarida CASACUBERTA
Universitat de Girona
margarida.casacuberta@udg.edu

Résumé : Cet article propose de réinterpréter le mouvement moderniste en Catalogne à partir d'une perspective européenne et de l'hypothèse selon laquelle le modernisme est un mouvement distinctif des « deuxièmes villes » de l'Europe à la fin du XIXe siècle pour atteindre la prépondérance politique dans un Etat donné et face aux capitales respectives. Le cas de Barcelone, ville moderniste par excellence, est emblématique du processus de construction à travers des éléments symboliques et culturels d'une capitalité alternative à Madrid qui aura des conséquences politiques importantes. L'image littéraire de Barcelone en tant que « ville rebelle » répond dans une large mesure à cette dynamique.

Abstract: This article aims to reinterpret the modernist movement in Catalonia from a European perspective and the assumption that modernism is a distinctive movement of the “second cities” of Europe in the late nineteenth century to achieve political prominence in a given state and in front of the respective capitals. The case of Barcelona, modernist city par excellence, is emblematic of the process of construction through symbolic and cultural elements of an alternative capitality to Madrid that will have important political consequences. The literary image of Barcelona as a “rebellious city” responds to a large extent to this dynamic.

Mots-clés : Modernisme, Barcelone, capitalité, image littéraire de la ville, récits urbains

Keywords: Modernism, Barcelona, capitality, literary image of the city, urban narratives

Introducció

L'any 1910, l'escriptora Andrée Béarn (nom de ploma de Marguerite Laborde), que feia un tour per Espanya i havia arribat a Barcelona des de Madrid², escrivia les seves

¹ Aquest article prové de la conferència que vaig fer al Centre d'Études Catalanes (CRIMIC –Faculté des Lettres de Sorbonne Université) el 22 d'octubre de 2018 en el marc del projecte *Literatura y corrientes territoriales II: La construcción literaria del paisaje a través de Juegos Florales y certámenes literarios, 18959-1977* (FFI2016-79078P). Agraïxo al Centre de Recherches Interdisciplinaires sur les Modes Ibériques et Contemporains i a la directora del Centre d'Études Catalanes, Dra. Monique Güell, que m'hagin acollit entre el 15-09 i el 26-10 de 2018 en el seu grup de recerca centrat, en aquests moments, en el projecte *Penser la capitalité* (2018).

² TRENC, Eliseu. « Andrée Béarn, una novel·lista francesa a Barcelona entre 1910 i 1916. Una possible Haidé per a Joan Maragall? ». Conferència llegida en les *XII Jornades d'intercanvi cultural / XII Journées d'échange culturel, París, 12-14 octobre 2018* organitzades per Societat Verdaguier / Societat Catalana de Llengua i Literatura (IEC) / Càtedra Verdaguier d'Estudis Literaris de la Universitat de Vic / Centre d'Études Catalanes, CRIMIC (Faculté des Lettres de Sorbonne Université). Agraïxo a Eliseu

impressions sobre ambdues ciutats en un article titulat «L'hiver au soleil (Barcelone) II». Entre d'altres coses, remarcava el que segueix:

J'aurais quitté Barcelone après une semaine que j'emportais de son peuple une détestable impression. Tout de lui me choquait, sa tournure, son langage, ses façons, ses regards trop appuyés, ses madrigaux trop déshabillés, le peu d'empressement de ses marchands et de ses employés... Venant de Madrid, la différence est radicale, les rapports là-bas sont à tel point veloutés ! Les Castillans le plus souvent n'ont de lettres que les quatre qui forment le mot snob, mais ils sont tous, par grâce naturelle, « des hommes du monde », bridés par l'éducation, d'une courtoisie exquise : mais les mendiants eux-mêmes sont d'excellente compagnie ! Des *caballeros*, en somme, et le Catalan type n'est qu'un tâcheron, un bon gros garçon, du premier élan pour le mal comme pour le bien, de commerce plus sûr que son brillant voisin qui accueille chaleureusement l'étranger sans savoir s'il est ami ou ennemi et l'oublie le temps de ciller, d'une beauté d'âme plus réelle –mais qu'il faut prendre la peine de découvrir ! Une chose qui frappe le touriste à Barcelone, c'est de voir en terre si révolutionnaire et socialiste, la différence des castes et des conditions aussi nettement et cruellement marquée, le mépris des classes dirigeantes pour le peuple. En Castille, la fraternité est plus, autre chose qu'un nom. L'industriel s'entretiendra affectueusement avec ses employés, la comtesse embrassera avec effusion les enfants de son portier, le plus fringant officier de l'escorte royale tendra sans hésiter son *puro* au *pitillo* du mendigot qui demande du feu. Ces divergences s'expliquent. Le Christ a dit que les hommes sont tous frères, et le Jésuite, l'omnipotent Jésuite de Castille, le redit, puis le Castillan naît *hidalgo* (fils de quelqu'un) ou le croit, et agit en conséquence. Un grand seigneur ne saurait s'abaisser ni déchoir. Le Catalan n'est pas riche depuis assez longtemps pour trancher de grand seigneur. En élevant la plèbe jusqu'à lui semblerait plutôt redescendre vers elle, il craindrait de manquer de chic – et d'être pris pour son larbin.

Andrée Béarn escrivia aquestes paraules pocs mesos després dels fets de l'anomenada Setmana tràgica de final de juliol de 1909 i de les conseqüències que la repressió subsegüent va comportar per a la ciutat. La comparació entre l'ambient que es respira a Madrid i a Barcelona, juntament amb la descripció d'uns diferències de comportament entre els habitants de les dues ciutats, ratllarien el costumisme, el tipisme o l'exotisme característic de la mirada de la jove turista francesa, si no fos que Andrée Béarn es fixa en un element distintiu de la manera de fer de madrilenys i barcelonins que reflecteix les profundes divergències socials entre les dues grans ciutats que es disputen la capitalitat econòmica i política de l'Estat espanyol a començament del segle XX. Utilitzo el concepte de capitalitat en un sentit simbòlic i en relació amb els diferents models d'Estat que ambdues ciutats representen en el context de les revolucions burgeses del segle XIX a Europa. Així, l'aspiració de la Barcelona industrialitzada a intervenir políticament en el funcionament d'un Estat simbòlicament ancorat en la imatge del Madrid *Ancien Régime* descrita per Andrée Béarn, no només es concretarà en una pràctica política per part dels representants de la burgesia barcelonina-catalana en el parlament estatal, sinó sobretot en la construcció de la ciutat moderna sobre un discurs (ideològic, cultural, simbòlic) que perdura i incideix en les dinàmiques i l'evolució de la ciutat de Barcelona de la mateixa manera que vertebrava les dinàmiques econòmiques, polítiques, socials i culturals d'altres ciutats europees que, com Barcelona, comparteixen la condició de «ciutats segones» i s'hi rebel·len en nom d'una aspiració a la modernitat i al reconeixement de la funció regeneradora de les

Trenc la comunicació de l'existència d'aquests textos i, per la seva novetat, l'oportunitat d'utilitzar-los en la introducció de l'article.

seves dinàmiques en el conjunt d'uns estats considerats tan caducs com la imatge de les ciutats que hi exerceixen com a capital política. Aquest article es proposa explorar la relació entre la «rebel·lió de les ciutats segones» i el modernisme entès com un moviment d'abast mundial a través del cas de Barcelona i la construcció simbòlica de la seva capitalitat³.

Barcelona, un cas europeu

L'any 1991, l'arquitecte alemany Klaus-Jürgen Sembach va publicar *Modernismo. La utopía de la reconciliación*⁴, una monografia que, partint de la base de l'anàlisi de l'arquitectura i de les arts aplicades, proposa una interpretació cultural i d'abast internacional del fenomen del modernisme. A grans trets, segons Sembach, el modernisme és un moviment distintiu de les «ciutats segones» de l'Europa de final del segle XIX per aconseguir la preponderància política en un Estat determinat i que s'enfronten a les capitals respectives. És significatiu que l'autor parli de «processos» o de «moviments separatistes» generalitzats que esclaten amb més o menys virulència a causa de la tensió existent entre el *statu quo* polític i la vitalitat econòmica i cultural d'aquestes «segones ciutats». Així, explica a partir d'uns paràmetres comuns els casos de Munic, Darmstadt, Weimar, Dresden i Hagen, que es rebel·len contra Berlín i el kàiser alemany; la revolta de Glasgow contra Londres; la pugna de Nancy per convertir-se en l'aixopluc dels francesos d'Alsàcia i de l'actual Mosel·la, territoris annexionats per l'imperi alemany després de la guerra de 1870; la pugna de Hèlsinki contra el domini rus sobre Finlàndia, i de Barcelona contra Madrid.

En aquest context, Sembach presenta el cas de Barcelona com l'exemple més clar de la «congruència de la revolta política i la revolta artística» i la figura i l'obra d'Antoni Gaudí com a emblema de la «reivindicació individualista» que el 1900 es manifesta «amb forces renovades» i permet plantejar la tesi que la «revolta de les minories», cap a final del segle XIX, no va ser només una revolta dels artistes avantguardistes, sinó que «rere la seva vistosa protecció, s'hi amagava una revolta cultural i política de les províncies oprimides»⁵. Barcelona, per a Sembach, és un cas emblemàtic perquè posseeix «els trets típics d'una ciutat secundària que, a través del poder econòmic, intentava compensar el reconeixement que se li havia negat en el decurs de la història, condició que compartia amb Glasgow i Chicago»⁶. Pel que fa al cas de Glasgow, per exemple, destaca una industrialització ràpida, «aventurera», que va potenciar l'«orgull de la ciutat» que és a la base dels moviments autonomistes que apareixen i s'intensifiquen al llarg de la segona meitat del segle XIX a Europa⁷. Un «orgull burgès» que Barcelona comparteix⁸ i que és característic també de ciutats com Hamburg⁹, o de

³ STANFORD FRIEDMANN, Susan. *World Modernisms, World Literature, and Comparativy*. The Oxford Handbook of Global Modernisms, 2012.

⁴ SEMBACH, Karl-Jürgen. *Modernismo. La utopía de la reconciliación*. Köln: Benedikt Taschen, 1991.

⁵ *Ibid.*, p. 35.

⁶ *Ibid.*, p. 73-79.

⁷ *Ibid.*, p. 171-185.

⁸ CASACUBERTA, Margarida. «Els valors literaris de la Renaixença: sobre Barcelona, l'orgull burgès i el treball dels catalans». Dins GRAU, Ramon ed., *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. III, La cultura a l'època romàntica*, 3 vols. Barcelona: Ajuntament de Barcelona-Arxiu Històric de la Ciutat, 2007, p. 53-71.

⁹ UMBACH, Maiken. «A Tale of Second Cities: Autonomy, Culture and the Law in Hamburg and Barcelona in the Long Nineteenth Century», *American Historical Review*, 110/3 (2005), p. 652-692; *German Cities and Bourgeois Modernism, 1890-1924*. Oxford: Oxford University Press, 2009, sobretot, p. 33-34.

Hèlsinki, capital d'una Finlàndia que és província de l'imperi rus i que viu, paral·lelament a l'eclosió d'un important moviment reformista, un no menys intens procés de (re)nacionalització finlandesa fonamentat en la llengua i en la recuperació romàntica de la tradició i de les «essències pàtries». En tots els casos, l'arquitectura i les manifestacions artístiques i culturals en general es van convertir «en un símbol del desig de llibertat» i van servir «per donar suport a les reivindicacions nacionalistes»¹⁰.

Encara que aquests processos no van tenir el mateix desenllaç, sí que comparteixen unes dinàmiques que cal destacar per la relació que mantenen amb l'adveniment del moviment modernista a l'Europa finisecular; un moviment que té molt d'utopia i que, per altra banda, és com la coronació fatal de la cursa del progrés del segle XIX. En la «revolta de les minories», s'hi amaga una revolta política i cultural de les províncies o regions oprimides que monumentalitzen a través de l'arquitectura, de les arts plàstiques, de les arts aplicades i de la literatura, unes «ciutats segones» que, convertides en grans metròpolis, amaguen rere les façanes ornamentades els gèrmens de la destrucció de l'Europa dels imperis¹¹.

La interpretació que fa Sembach del modernisme a l'Europa finisecular coincideix, a grans trets, amb la idea de fons de l'article de Chantal Georgel «1895-1905: Fins de siècle en Europe»¹². Georgel aborda el 1900 a Europa tot qüestionant la mateixa existència d'Europa, a causa de les diferències entre l'Europa potent del nord, situada en el punt àlgid de l'expansió colonial, i la «miserable» del sud, de la qual Espanya, amb la pèrdua de les últimes colònies d'ultramar, esdevé l'exemple més representatiu. El cas espanyol és més important que no sembla dins d'aquest marc general europeu, ja que la pèrdua de Cuba i de les Filipines el 1898 es produeix per la intervenció de la que serà ben aviat la primera gran potència econòmica i política mundial, els Estats Units de l'Amèrica del Nord. No és estrany que, malgrat la superioritat de l'Europa colonial i imperial, hi hagi qui comenci a diagnosticar la «malaltia» d'Europa i també qui comenci a aportar-hi possibles solucions. És el cas, entre tants d'altres, de Bakunin, el qual, el 1902, proposarà la creació dels Estats Units d'Europa com a possible remei a un decandiment que també es manifesta, segons Georgel, per l'exacerbació dels nacionalismes a què feia referència Sembach, i a través de l'aparició, al costat o enfront de la fascinació pel progrés, d'un sentiment de «nostàlgia infinita» del passat davant de les transformacions que comporta la industrialització en la vida quotidiana, especialment la construcció de les grans metròpolis, el desplaçament de grans masses de població a les ciutats, un èxode rural sense precedents i l'establiment d'una civilització nova i inquietant protagonitzada per la presència amenaçadora de la multitud, llegeixi's del proletariat o de la classe obrera.

La publicació, entre 1895 i 1902, d'obres com *Les villes tentaculaires* (1895) d'Émile Verhaeren, *La terre qui meurt* (1899) de René Bazin, *Els Buddenbrook* (1901) de Thomas Mann, *En el cor de les tenebres* (1902) de Joseph Conrad o *Tot sol* (1903) d'August Strindberg, i, a Catalunya, d'*Els sots feréstecs* (1901) i *Les multituds* (1906) de Raimon Casellas, *Drames rurals* (1902) de Víctor Català, *El poble gris* (1902) de Santiago Rusiñol o «La fi de l'Isidro Nonell» (1902) d'Eugeni d'Ors, mostra fins a quin punt la gran urbs, la ciutat tentacular, motor de creixement i protagonista dels moviments de revolta artística i política de les minories a què es refereix Sembach, se situa en el centre del debat social, artístic i intel·lectual de l'Europa del tombant de segle. En aquest sentit, en paraules de Georgel, «ville décriée ou sublimée, miroir du

¹⁰ SEMBACH, Karl-Jürgen. *Modernismo*. *Op. cit.*, p. 187-191.

¹¹ HOBBSAWM, Eric. *La era del imperio (1875-1914)*. Barcelona: Labor, 1989.

¹² GEORGEL, Chantal. «1895-1905: Fins de siècle en Europe». Dins: DIVERSOS AUTORS. *1900*. París: Réunion des Musées Nationaux, 2000, p. 2-9.

monde moderne, bien comme mal, symptôme le plus évident d'un siècle qui s'achève, et qui pourrait, parce qu'emporté, on ne sait encore trop où, «à la merci de tous les hasards», avoir abîmé les âmes !»¹³

Per això, tal com remarca Eugen Weber¹⁴, el 1901 ja fa uns quants anys que es va desenvolupant una literatura «fin de siècle» produïda per una part significativa d'homes de lletres, artistes i fins i tot científics que s'han dedicat, des dels anys 1890, a criticar totes les formes del progrés, a negar-ne els valors (Raó i Ciència) que l'acompanyen, a denunciar una irremeiable confusió social, a predir la imminència de la fi, tant si es tracta de la fi d'una època, com de la fi d'una manera de viure i de pensar (d'una civilització), com la «*dégénérescence*» i la fi d'un món que anuncien les obres de Max Nordau, K.-J. Huysmans o Maurice Barrès entre tants altres¹⁵.

El conflicte Barcelona-Madrid

El modernisme entès com el procés d'autoafirmació que segueixen les ciutats segones de l'Europa de final del segle XIX i començament del XX per tal d'aconseguir la preponderància política es manifesta de maneres distintes en funció de la idiosincràsia de cadascun dels estats i, sobretot, de cadascuna de les burgesies que, en general, impulsen aquest procés. En el cas de Barcelona, el procés d'autoafirmació de la ciutat en vies de transformació durant la segona meitat del segle XIX passaria en molt pocs anys del creixement i la monumentalització urbanística¹⁶ i la construcció de la «cultura del catalanisme» sobre la recuperació de «l'amor a lo propi» des de la nostàlgia del passat, que és el que defineix el moviment de Renaixença¹⁷, a la construcció d'unes «noves bases culturals que canviessin de mig a mig la realitat catalana present»¹⁸.

Aquesta voluntat de transformació de la «realitat catalana present» que Castellanos presenta com una de les premisses bàsiques del primer modernisme és el que el grup de joves intel·lectuals que s'apleguen al voltant de la revista *L'Avens*, primer el 1881(-1884) i novament el 1889 (-1893), converteixen en un dels eixos vertebradors del seu programa d'actuació com a grup en uns moments en què, per una banda, Barcelona ha demostrat el seu poder econòmic i la seva vitalitat artística i cultural amb l'organització de l'Exposició Universal de 1888 en el marc del conflicte que l'anomenada «fàbrica

¹³ *Ibid.*, p. 8.

¹⁴ WEBER, Eugen. *France, Fin de siècle*. Harvard: Harvard University Press, 1988.

¹⁵ Sobre el significat de l'assaig de Max Nordau, *Dégénérescence* (1894), vegeu SFRAGARO, Adriana. *Max Nordau, dégénérescence et littérature*. Dins: *Littérature et pathologie* [en línia]. Saint-Denis: Presses universitaires de Vincennes, 1989. Disponible sur Internet: <<http://books.openedition.org/puv/1253>>. ISBN: 9782842929459. DOI: 10.4000/books.puv.1253. [15.02.2019]

¹⁶ En el sentit que utilitza el terme SCHORSKE, Carl-E. *De Vienne et d'ailleurs. Figures culturelles de la modernité*. Paris: Fayard, 2000, i que Josep M. Domingo aplica a una nova i suggeridora interpretació dels Jocs Florals de Barcelona instaurats el 1859 a DOMINGO, Josep M. *Barcelona i els Jocs Florals, 1859. Modernització i romanticisme*. Barcelona: MUHBA-Ajuntament de Barcelona, 2011.

¹⁷ MARFANY, Joan-Lluís. *La cultura del catalanisme: el nacionalisme català en els seus inicis*. Barcelona: Empúries, 1995; *Nacionalisme espanyol i catalanitat: Cap a una revisió de la Renaixença*. Barcelona: Empúries, 2017.

¹⁸ CASTELLANOS, Jordi. «Mercat del llibre i cultura nacional (1882-1925)». *Els Marges*, núm. 56 (1996, octubre), p. 5-38.

d'Espanya» manté des de fa dècades amb el poder polític central¹⁹, i, per l'altra, pren carta de naturalesa la figura de l'artista i de l'intel·lectual moderns²⁰.

L'historiador Vicente Cacho Viu, autor d'un llibre important titulat *Repensar el noventa y ocho*²¹, és contundent en la seva anàlisi de les relacions entre Barcelona i Madrid en aquest context històric:

Las relaciones mantenidas entre Madrid y Barcelona en el terreno intelectual, hacia el cambio de siglo, han de situarse, para ser debidamente analizadas, en un doble contexto: de una parte, el de la independización de Barcelona y, tras ella, del resto de Cataluña, respecto del centralismo hasta entonces protagonizado por Madrid en el terreno de las ideas y de la creación literaria y artística, con la consiguiente transformación de la capital del Principado en una ciudad autónoma de cultura; de otra, en la común dependencia de ambos centros intelectuales, tanto Barcelona como Madrid, del foco superior de cultura que representaba, en aquel momento y desde mucho tiempo atrás, París, cuya irradiación alcanzaba a todo el Continente y, muy especialmente, a nuestra área geográfica, la Europa meridional.

Cacho Viu prioritza, en una anàlisi focalitzada cap al debat sobre el terme «generación del 98», el segon dels punts exposats, en relació amb l'emmirallament de Barcelona i Madrid amb el París que reacciona en termes regeneracionistes de la desfeta de 1870. Aquí interessien, no obstant, els termes en què Cacho Viu planteja l'oposició entre Madrid i Barcelona en el marc de la «doble capitalitat» d'Espanya, que opera en el terreny de la cultura abans no es produeixi la consumació de la derrota ultramarina. Segons l'historiador, les relacions entre Madrid i Barcelona van experimentar

una modificación sustancial con el nuevo siglo, al afirmarse la segunda de esas ciudades como capital autónoma de cultura. La afirmación voluntarista de una cultura específica, de la que hicieron bandera los diversos sectores de la generación finisecular catalana, fue transformándose progresivamente en una situación consolidada, con visos de normalidad²².

Cacho Viu situa el punt de partida del que anomena «proceso secessionista» de Barcelona en relació amb Madrid en «la afirmación de los derechos de la propia lengua, planteados por la generación finisecular de forma mucho más radical a como lo habían hecho sus predecesores de décadas atrás en el terreno literario», la qual cosa comportava «inevitablemente, una tendencia descastellanizadora, sin la cual resultaban inviables tanto su depuración lingüística como la recuperación de un espacio público para su uso, empeño éste que constituía el objetivo primordial de los jóvenes nacionalistas, coetáneos del grupo modernista».

Aquesta distinció entre «jóvenes nacionalistas» i el «grupo modernista» planteja un problema terminològic que se situa en el moll de l'os de la complexitat del modernisme a Catalunya, un moviment que no es pot analitzar al marge del fenomen del catalanisme i que demana, encara avui, una anàlisi matisada. En aquest sentit, la interpretació global que fa Cacho Viu és molt útil a l'hora d'entendre la trajectòria del moviment modernista i, sobretot, la seva imbricació ineludible amb l'evolució de les relacions polítiques entre

¹⁹ MCCULLY, Marilyn. *Homenatge a Barcelona: La ciutat i les seves arts, 1888-1936*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1987.

²⁰ SOMIGLI, Luca. *Legitimizing the Artist: Manifesto Writing and European Modernism, 1885-1915*. Torono: 2003.

²¹ CACHO VIU, Vicente. *Repensar el noventa y ocho*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1997, p. 17-18.

²² *Ibid.*, p. 17.

Catalunya i l'Estat espanyol. Així, la potenciació del català com a llengua de cultura que s'inicia a començament de la segona meitat del segle XIX i que cal entendre en el mateix sentit monumentalitzador de la ciutat moderna que explicaria l'adopció d'uns models medievalitzants per als nous edificis de la «fàbrica d'Espanya» (el *skyline* de la qual es caracteritza pel nombre, l'alçada i el fum de les múltiples xemeneies) esdevé un dels símbols de la pugna entre concepcions diferents de la situació i el sentit de Catalunya dins l'Espanya moderna; l'altre, indestriable del primer, és la idea de modernitat que, amb totes les seves accepcions, matisos i contradiccions, forma part del discurs del catalanisme. Un discurs que aflora –i amb renovada potència- cada vegada que Barcelona –esdevinguda un dels símbols més potents de la catalanitat- veu disminuïda la seva capacitat d'actuació i rebaixat el seu paper polític (malgrat l'indubtable pes econòmic de la ciutat) dins l'Estat espanyol. D'aquesta manera, el fenomen cultural, polític i intel·lectual que Cacho Viu descriu com «una política de distanciament respecte de la capitalitat intel·lectual de Madrid» i que explica que «els cercles intel·lectuals, a partir dels modernistes, se desentenguessin psicològicament de Madrid com a esglaió indispensable per a l'èxit personal» forma part del moviment que coneixem amb el nom de modernisme. Barcelona serà, a partir d'aquests moments, segons Cacho Viu, «la única capital por la que se sienta atraída la juventud dorada catalana, antes de dar el salto a París», a diferència del que ocorre amb «la emigración intelectual, que continuaba afluyendo a la Villa y Corte desde el resto de España». Això no obstant, afegeix, la «secesión cultural de Cataluña» no comportava «un deseo de ruptura definitiva con Madrid, sino la intención explícita de establecer otro tipo de relaciones, en plan de estricta igualdad, con la Villa y Corte, que seguía siendo el centro de decisión política.»

És interessant destacar la voluntat, per part de Cacho Viu, de convertir la rivalitat entre les dues ciutats en un dels motors de la necessària regeneració d'Espanya que el 1898 posa de manifest, un reflex de l'aparent harmonia de relacions entre Catalunya i Espanya a final de la dècada dels noranta del segle XX, quan se celebra el centenari del «desastre» i s'intenta donar-li la volta d'acord amb la idea del bon funcionament de l'Espanya democràtica:

La relación de tipo vertical, existente hasta entonces entre la capital de la Monarquía y la más potente de las ciudades españolas, se iría nivelando progresivamente, al constituirse Madrid y Barcelona en defensoras de fórmulas contrapuestas sobre la distribución territorial del poder. Las dos corrientes más poderosas del regeneracionismo hispánico, la científica y la nacionalista, en las que habían venido a integrarse las nuevas minorías de una y otra ciudad, se hermanaban en un común anhelo modernizador, pero entendían de forma muy distinta el sistema de prioridades para lograr esa transformación del país. Pese a los brotes recurrentes de conflictividad entre Cataluña y el resto de España, representado por el centralismo madrileño, y a pesar también de los escasos avances logrados por el catalanismo en el terreno político, el resultado a no muy largo plazo fue el establecimiento, efectivo y estable, de un nuevo modo de relación intelectual entre ambas ciudades, de mayor complejidad que el anterior y mutuamente enriquecedor para los dos centros de cultura.²³

El resultat d'aquesta harmonització («pese a los brotes recurrentes de conflictividad entre Cataluña y el resto de España») seria la generació d'un projecte «alternativo de España, encabezado por Barcelona» i la superació del sempitern problema d'Espanya:

²³ *Ibid.*, p. 22-23.

A la vista de las posteriores convergencias entre ambas morales colectivas en el terreno de la tolerancia cívica y de los compromisos mutuos para adaptar progresivamente la estructura política española a esas nuevas realidades colectivas, quizá no resulte excesivo aventurar que el policentrismo catalán, en cuanto primer fruto de la crisis finisecular que obligó a reformular teóricamente las propuestas realizadas hasta entonces, actuó como un auténtico revulsivo del pensamiento regeneracionista. Éste hubo de enfrentarse, en adelante, con una serie de problemas nuevos que en Cataluña, dado su grado de desarrollo superior al del resto del país, se habían planteado anticipadamente.

El contrapeso indispensable al distanciamiento catalán respecto de Madrid había de buscarse, por fuerza, en la intensificación de la influencia francesa que, en adelante, se recibiría invariablemente de manera directa, prescindiendo de cualquier tipo de relación intermediada por Madrid. El eje Barcelona-París, que ya funcionaba con anterioridad, sería optimizado desde los años finales de siglo, pues se trataba de la vía natural para ampliar los horizontes de una cultura que, al independizarse de Madrid, aspiraba lógicamente a lograr una plena homologación europea²⁴.

Amb aquesta anàlisi del panorama cultural del tombant de segle, Cacho Viu es proposa, per una banda, superar «los tantas veces reiterados esquemas madrileño-céntricos, donde inevitablemente se termina agrupando, bajo el rótulo de «regionalismos», manifestaciones culturales muy dispares explicadas, además, en función de argumentos políticos»; i, per l'altra, proposar un model d'història intel·lectual que «no ha de entenderse nunca como si se tratara de una metodología autosuficiente que terminaría, en ese caso, por suplantar la estructura real interpretada, sino más bien como una forma tentativa de acceso a aquella parcela de un sistema de ideas y creencias»²⁵.

Aquest model d'història intel·lectual –reivindicada per la historiografia anglosaxona en relació amb els estudis sobre el modernisme-²⁶ és, de fet, el que ha caracteritzat l'enfocament historiogràfic sobre el modernisme a Catalunya des de la dècada dels 1960, quan la relativa obertura de la dictadura franquista permet l'aparició dels primers estudis acadèmics sobre el moviment²⁷. Un moviment que es desenvolupa, al voltant de la ciutat de Barcelona, en el sentit ampli de revolta política i cultural d'unes minories intel·lectuals urbanes, durant les dues darreres dècades del segle XIX i les primeres del segle XX, i que s'allarga, sota noms diversos que responen a diferents concepcions de la modernitat, fins al desenllaç de la guerra civil espanyola. A partir d'aquest moment, tal com explica Joaquim Molas, comença la «segona història» del modernisme²⁸. És a dir, les diferents recuperacions o interpretacions del moviment segons els interessos ideològics i polítics dels diferents grups que, des de la clandestinitat, des de l'exili o des de l'acceptació del nou ordre polític, reprendran novament la lluita pel control del relat històric.

Sobre els noms del modernisme, encara

²⁴ *Ibid.*, p. 23-24.

²⁵ *Ibid.*, p. 25.

²⁶ ARMSTRONG, Tim. *Modernism. A Cultural History*. Cambridge: Polity Press, 2005.

²⁷ Sobre la història de la recepció crítica del modernisme, vegeu CASACUBERTA, Margarida. «El Modernisme». Dins BOU, Enric ed. *Panorama crític de la Literatura Catalana*. Barcelona: Vicens Vives, p. 34-75.

²⁸ MOLAS, Joaquim. «Segona història del Modernisme». Dins: GARCIA ESPUCHE, Albert. *El Modernisme*, vol. 1. Barcelona: Olimpíada Cultural Barcelona 92-Lunwerg, 1990, p. 27-31.

Partint d'aquesta base, doncs, caldria matisar el relat sobre el modernisme que funciona des dels anys setanta, sobretot a partir dels importants estudis de Joan-Lluís Marfany aplegats a *Aspectes del Modernisme*²⁹, que proposen una identificació entre modernisme i progressisme en un sentit, jo diria, simplificador per tal de «salvar» el modernisme del catalanisme, que Marfany considera, en bloc, tradicionalista, regionalista i conservador, i que, això no obstant, queda ben lluny de ser homogeni i uniforme. A més de constituir una de les formes més visibles de la rebel·lió contra el centralisme estatal, les seves múltiples ramificacions el portaran a mantenir relacions estretes amb el republicanisme, l'anarquisme, el socialisme i el comunisme i serà, per tant, perseguit i reprimit com una força dissident més. Només cal recordar, en aquest sentit, la repressió conjunta que pateixen anarquisme i catalanisme en el procés de Montjuïc el 1896-97, les ramificacions de la repressió de la vaga general de 1902 en la suspensió dels Jocs Florals de Barcelona (que cal celebrar fora del territori estatal), els conflictes de l'any 1905, que comencen amb la repressió d'una bomba suposadament anarquista a la Rambla i acaba amb l'assalt militar a les redaccions del *Cu-cut!* i *La Veu de Catalunya*, o, encara, la internacionalment coneguda repressió dels fets de juliol de 1909, amb el procés contra Ferrer i Guàrdia (és significatiu que el protagonista d'una de les poques obres literàries que hi fan referència, la novel·la *El català de la Manxa* (1914) de Santiago Rusiñol, sigui un desterrat de perfil catalanista-anarquista).

El que proposo, doncs, com a hipòtesi de treball és reprendre la tesi d'Eduard Valentí Fiol, *El modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos*³⁰, segons la qual les relacions entre catalanisme i modernisme són part d'un mateix i intricat procés de construcció de l'estat liberal espanyol durant la segona meitat del segle XIX, cosa que propiciaria una lectura del moviment en relació amb l'encaix de Catalunya dins l'Espanya de la Restauració, permetria d'entendre l'eclosió del catalanisme com una reacció a les polítiques centralitzadores i uniformitzadores portades a terme pel govern estatal, sigui del color polític que sigui, liberal, conservador i, fins i tot, republicà, i connectaria amb l'apertura que s'està produint en la interpretació del fenomen del modernisme a nivell europeu.

Així, el modernisme, entès com a procés de revolta política i cultural d'unes minories que no se senten representades en el marc governamental espanyol, es concretaria a Catalunya en un moviment més o menys articulat, empès, segurament, pels «cadells», com diu Marfany, de la burgesia industrial i comercial barcelonina, que surt escaldada de la revolució del 1868 i, sobretot, del fracàs de la primera república, especialment a l'hora d'empendre el problema «territorial» (que, val a dir-ho, durant els anys setanta i vuitanta, Barcelona comparteix amb Bilbao³¹, l'altra gran ciutat industrial de la península ibèrica, i que no és tant «identitari» com fonamentalment econòmic, pel xoc entre dues economies i dues societats amb necessitats tan diferents com l'agrària i la industrial). Aquella burgesia és la que Santiago Rusiñol caricaturitzarà a la novel·la *L'auca del senyor Esteve* (1907), per ser poc moderna, i que, en canvi, redimirà en la versió teatral de l'obra, estrenada el 1917, quan el seu personatge, convertit pel ninotaire Picarol en un dels personatges protagonistes del setmanari barceloní *L'Esquella de la Torratxa*, hagi esdevingut el símbol de la burgesia més corrupta, resclosida, tradicionalista, catòlica i espanyolista. Rusiñol, des de la mateixa *Esquella*, on publica setmanalment des de 1907 el *Glossari* de Xarau, defensarà el

²⁹ MARFANY, Joan-Lluís. *Aspectes del Modernisme*. Barcelona: Curial, 1975.

³⁰ VALENTÍ FIOI, Eduard. *El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos*. Barcelona: Ariel, 1973.

³¹ UCELAY-DA CAL, Enric. *Llegar a capital. Rango urbano, rivalidades interurbanas y la imaginación nacionalista en la España del siglo XX*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 1997.

liberalisme del «seu» senyor Esteve en contra de la nova classe burgesa que s'enriqueix amb la política neutral de l'Estat espanyol durant la Primera guerra mundial i que serà, en definitiva, la que donarà suport al cop d'estat militar de Primo de Rivera i a la posterior dictadura (1923-1930).

És d'uns «cadells» anomenats Valentí Almirall o Jaume Massó i Torrents i d'una revista anomenada *L'Avens* (1881-1884) d'on sorgirà, precisament, l'adjectiu de «modernista» per tal de qualificar l'actitud «dels partidaris de la modernitat com a via per resoldre els problemes de la societat catalana». Modernitat, en aquest context, voldria dir, simplificant molt, canalitzar a través del debat polític i de les construccions culturals les tensions que fins al moment s'han dirimit a través de conflictes bèl·lics, el més recent dels quals la coneguda com la «tercera carlinada». El repte de la construcció del discurs «regionalista» és integrar la dissidència ruralista, tradicionalista i catòlica davant de les polítiques liberals que la burgesia industrial abona i potencia en el marc del procés de transformació de les zones on els propietaris rurals tenen encara un pes important en societats clarament industrials (el cas més emblemàtic és Olot, amb les figures de Joaquim i Marian Vayreda i Josep Berga i Boix com a més rellevants en el procés de conversió del carlisme al regionalisme durant la dècada dels 80).

I *L'Avens*, que és on apareix per primera vegada l'adjectiu modernista el 1884, no és tampoc un cas aïllat, ja que és incompreensible sense tenir en compte l'aparició i immediata modernització del diari *La Vanguardia*, la renovació del *Diario de Barcelona* a partir de Mañé i Flaquer, la creació del *Diari Català* de Valentí Almirall o la revista *Arte y Letras*, dirigida per Josep Yxart, sense comptar el paper fonamental d'una revista com *La Renaixensa*, l'intent d'obertura dels Jocs Florals de Barcelona a nous gèneres i corrents estètics diversos, a més de la incipient construcció d'una xarxa d'associacions culturals (centres, ateneus, orfeons, esbarts) arreu de Catalunya que establiran amb Barcelona unes relacions complexes i decisives en la construcció de la «cultura del catalanisme». Una de les més rellevants és la creació, a la ciutat de Vic, un dels baluards del carlisme, del setmanari «muntanyenc» *La Veu del Montserrat*, sobre la qual es crearà, el 1890, a Barcelona, el setmanari regionalista *La Veu de Catalunya*, convertit en diari el 1899 i plataforma del primer catalanisme polític. *L'Avens*, a través del seu director Ramon D. Perés, defineix l'actitud «modernista» com un contrapunt modernitzador d'un moviment més ampli que és el catalanisme, un moviment ideològicament, socialment, políticament i culturalment transversal que acostuma a confluïr, bé que puntualment i no pas sense importants tensions internes, com a reacció davant la col·lisió amb els interessos de l'Estat espanyol (guerres, reclutament de tropes, problemàtica social). Sobretot tenint en compte que, precisament per aquesta mateixa transversalitat, el catalanisme –especialment en les seves formes més progressistes– manté freqüents i conflictives interseccions amb el republicanisme, federalista i fins i tot unitari, i l'anarquisme, confluències que acostumen a saldar-se amb importants i sonades ruptures, individuals i col·lectives, i dràstics processos de selecció. Així, només per destacar uns exemples significatius, R. D. Perés i Valentí Almirall són descavalcats del projecte del primer *L'Avens* per un Massó i Torrents que considera haver «corregut massa», igualment com ocorre amb la segona etapa de la revista, *L'Avenç* (1889-1893), la que Marfany considera que correspon, pròpiament, al modernisme com a moviment i que deixarà enrere, després de l'atemptat al Liceu del 7 de novembre de 1893, les posicions socialment més radicals, verbalitzades per Jaume Brossa; finalment, recuperat l'esperit del «grup modernista de Barcelona», que deia Maragall el mateix 1893, amb l'objectiu de regenerar el cos malalt de l'Espanya embrancada en la guerra colonial que acabarà amb la pèrdua de Cuba i Filipines i el «desastre» del 98, la nova revista sorgida de la tipografia de *L'Avenç*, *Catalònia* (1898-

1900), bandejarà el fins aleshores cap visible del modernisme, Santiago Rusiñol, juntament amb el fundador del Teatre Íntim, Adrià Gual, pel regust decadentista de les seves produccions artístiques, abans d'incorporar una part important de la redacció i col·laboradors al nou diari catalanista, *La Veu de Catalunya*, d'on sortiran foragitats, en el decurs dels anys, Maragall, Raimon Casellas, Gabriel Alomar (en època de les grans seleccions verbalitzades per Eugeni d'Ors amb el nom de Noucentisme), Josep Carner, Jaume Bofill i Mates o el mateix Ors, just abans del cop d'estat de Primo de Rivera i la dictadura posterior.

En tots els casos, el fràgil equilibri entre catalanisme i modernitat es veurà directament afectat per l'evolució de la qüestió social, especialment present en la ciutat de Barcelona, que s'ha convertit, per mor de les estretes xarxes de relacions culturals, polítiques i econòmiques, amb les quatre regions que conformen Catalunya i que culminen amb la creació de la Mancomunitat de Catalunya (1914), després de l'important moviment de Solidaritat Catalana (que, d'altra banda, quedarà liquidat amb els fets de juliol de 1909 i l'afusellament de Ferrer i Guàrdia a final del mateix any), en la capital d'una estructura administrativa interregional que, al mateix temps que porta a terme una política cultural i educativa de clara matriu «regeneracionista» que supleixi la manca o la ineficàcia d'infraestructures culturals, educatives, professionals estatals, reivindicarà estatuts d'autonomia el 1918 i el 1931, processos que, tard o d'hora, culminen amb sengles cops d'estat, el darrer dels quals, el 18 de juliol de 1936.

Barcelona, «ciutat rebel»

Durant tots aquests anys, la pugna pel control ideològic i polític de la imatge i, en conseqüència, de la realitat de la ciutat de Barcelona ha estat crucial. Sobre la seva realitat complexa, conflictiva, pròpia de les tensions de la modernitat, s'hi han projectat imatges diverses i diferentment interpretades: des de Babilònia, ciutat roja, ciutat de les bombes, «Rosa de fuego», «ciutat mala» o «Barcelonota» a «bell casal, flor de Catalunya» o capital de la Catalunya-Ciutat-Ideal. Totes i cadascuna d'aquestes imatges s'organitzen al voltant de dos eixos, en principi, oposats: la lluita i la conflictivitat social, per una banda, i la màscara de la perfecció i de l'harmonia que converteix en «daurada» la ciutat, per l'altra. Però només en principi, perquè n'hi ha una, d'imatge, que comparteixen l'eix social i l'eix nacional: la «ciutat rebel»³².

Si recuperem, doncs, la idea de la «rebel·lió» de les ciutats segones o de les «minories» exposada més amunt, tant el moviment de Renaixença com el modernisme - que s'hi enfronta dialècticament en termes de ruptura- com el «noucentisme» -producte de la selecció ideològica dels pressupòsits del modernisme- formarien part d'una mateixa dinàmica de construcció d'un discurs identitari i d'uns elements simbòlics (la llengua, la literatura, les arts plàstiques, la música, el cant coral, la sardana o la imatge de Barcelona) i no tan simbòlics (la defensa del Dret civil català o la reclamació de polítiques fiscals, comercials i d'infraestructures adequades a la dinàmica econòmica catalana) que responen a la reacció contra del procés de centralització emprès per l'Estat espanyol sorgit del fracàs de la primera República i retornat a l'ordre monàrquic, amb Madrid com a capital.

³² Vaig proposar una hipòtesi de treball sobre la construcció de la imatge de Barcelona com a ciutat rebel, a CASACUBERTA, Margarida. «La identitat monstruosa de Barcelona: una construcció literària, ideològica i política entre la realitat i la ficció», comunicació llegida en el XVIII Forum for Iberian Studies: Fictitious Realities, Real Fictions, University of Oxford, 21-06-2018.

És difícil entendre què ocorre durant el llarg tombant del segle XIX al XX a Catalunya si ho enfoquem exclusivament com un procés intern de la societat catalana, orquestrat per la «burguesia catalana», sense tenir en compte el conflicte constitucional amb l'Estat espanyol, el qual, per la seva banda, s'està dotant també dels propis discursos i símbols identitaris (des de l'exotisme andalús, el flamenquisme i el *género chico*, passant pels toros com a *fiesta* nacional, el paisatge castellà i, a partir de 1898, per la unitat d'Espanya, l'orgull-heroisme espanyol, l'anticatalanisme i la capitalitat de «la Villa y Corte») a través dels mecanismes de poder inherents a l'Estat-nació i, per tant, carregats de «legitimitat». El que aporta el modernisme al catalanisme polític en construcció és el concepte de modernitat amb el qual diferents grups intel·lectuals (des de la «Jove Catalunya» durant els anys setanta al grup de *L'Avens* a partir dels vuitanta) i polítics (de Valentí Almirall a Enric Prat de la Riba) es proposen assimilar els principals pilars del discurs ideològic antiliberal: el respecte a la tradició, el culte al passat i a la religió, la defensa del sistema patriarcal com a forma de relació social.

En aquest context de construcció d'un espai simbòlic, cultural, on cal lliurar les batalles de la modernitat, és interessant veure l'ús que els diferents grups intel·lectuals fan de la tradició, del passat, de la llengua i de la ciutat, a l'hora de situar-se en el nou *milieu* on s'escenifiquen les divergències ideològiques i polítiques. Malgrat l'èmfasi posat en la modernitat i en les pugnes que aquest concepte encén durant el llarg tombant del segle XIX al XX, allò que realment ens fa pensar en cohesió entre modernisme i catalanisme més que no pas en ruptura és el procés de «recatalanització» de la societat catalana que tots els grups «catalanistes» coincideixen a defensar i la construcció d'unes noves regles del joc cultural, és a dir, en termes de Bourdieu³³, la creació d'un camp cultural (espai simbòlic) que funciona al marge del camp cultural espanyol, cosa que lligaria amb la proliferació d'institucions, revistes, diaris, certàmens literaris, corals, orfeons, que configuren la xarxa cultural del catalanisme. Estem parlant de la construcció d'una cultura nacional, amb unes lleis, una llengua i un mercat propis, que és a la base d'una literatura nacional que opta pel català com a vehicle d'expressió, en tant que la llengua catalana es converteix en un dels principals elements simbòlics distintius de la catalanitat i, per tant, en el camp de batalla on es lliuraran preferentment els combats ideològics i polítics de la cultura catalana contemporània.

Aquesta interpretació del modernisme permetria explicar la complexitat d'un període que té com a base el fracàs de les «revolucions liberals» a Europa i, concretament, a Espanya, amb la fractura que suposa la revolució de 1868 i el Sexenni democràtic, la proclamació de la República el 1873 i la gairebé immediata «restauració» monàrquica del 1875, que integraria, per tant, el període 1868-1888 i que ressituarria també els defensors del «modernisme de bona mena» (dels Vayreda a Gaudí, passant per Maragall) en un discurs historicocultural marcat per la irrupció de la modernitat i les conseqüències d'aquesta irrupció (reacció contra la transformació de la societat, sentiment de nostàlgia, sensació d'un món que s'acaba i, per tant, de decadència, possibilitat de regeneració d'una societat malalta en nom de la modernitat de la proposta «nacionalista» catalana en contra d'un Estat espanyol considerat caduc).

El modernisme, entès en aquest sentit ampli i complex, és un moviment d'abast barceloní, burgès, cultural, intel·lectual, nacionalista i europeista que es configura en el marc de les tensions per l'encaix polític de Catalunya, representada per la seva gran ciutat, Barcelona, dins l'Espanya liberal. El fracàs de les diferents estratègies d'intervenció de la burgesia catalana en el govern de l'Estat espanyol i la sensació de pèrdua de poder econòmic i polític d'Espanya dins el conjunt europeu durant la segona

³³ Estenc el concepte de «champ littéraire» proposat per BOURDIEU, Pierre. «Le champ littéraire», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, núm. 89 (1991), p. 3-46, a la idea de «camp cultural».

meitat del segle XIX propicia l'assaig de noves estratègies al marge de la política de partits o directament en contra de la política de partits (dinàstics), acusada de corruptora i centralista. Una d'aquestes estratègies acabarà convertint-se en el regionalisme i se sustentarà sobre les institucions culturals del moviment de Renaixença i en la defensa de «l'amor a lo propi» com a forma de reivindicació de la identitat catalana dins l'estat espanyol; una altra, que procedeix directament del fracàs del republicanisme en el breu i conflictiu Sexenni democràtic (1868-1874), optarà per la constitució d'un estat català, proposta condemnada al fracàs i que coincideix amb l'aparició i la ràpida generalització de l'expressió «problema catalán»³⁴. Tot plegat coincideix amb el desassossec i la sensació de *décalage* de les classes per definició més conservadores de la societat catalana (propietaris rurals i burgesia industrial i financera), se senten econòmicament i políticament maltractades pel poder central, cosa que explicaria la receptivitat del conservador *Diario de Barcelona*, entre d'altres, davant de les propostes de modernització de la societat catalana proposades a partir de la 1890 per un jove Joan Maragall o la creació, el 1906, del moviment de Solidaritat Catalana entre tots els partits polítics representants de Catalunya en el congrés dels diputats espanyol després de l'assalt militar a les redaccions de *La Veu de Catalunya* i el *Cu-cut!* i la declaració de l'estat d'excepció a la ciutat de Barcelona a final de 1905. Si tenim en compte, a més, que l'estratègia emprada pel govern espanyol per neutralitzar la dissidència a Barcelona és identificar les mobilitzacions del catalanisme amb les accions anarquistes, entendrem l'observació de Maiken Umbach a propòsit de la peculiar relació que manté, a Catalunya, el moviment obrer amb el catalanisme: «Although a more conservative bourgeois type of Catalanism subsequently rose to prominence, the working-class movement never became as hostile to the issue of Catalan autonomy as its German counterpart did to Hamburg particularism»³⁵.

És interessant remarcar la importància que, cada vegada més, adquireix la premsa periòdica com a terreny on es produeixen les noves formes de batalla política: el debat ideològic i el triomf electoral. I també la importància de l'escriptura com a instrument de combat en una societat de masses cada vegada més alfabetitzada i on la cultura es converteix en una prioritat en tant que moderna i efectiva forma de control social. No és estrany, doncs, que dins del moviment modernista que es proposa la distinció d'una societat a través de la seva modernització, la literatura hi adquireixi un paper rellevant com a vehicle ideològic i com a constructora d'una realitat catalana diferenciada de la realitat espanyola. Si tenim en compte, a més, que la llengua en què hom decideix construir aquesta «nova» realitat és el català (i un català que es vol codificat i normalitzat, apte per a convertir-se en una llengua científica i d'alta cultura, i no un català domèstic, folklòric o exòtic), ens trobem de ple davant de la necessitat de considerar la rellevància de la literatura i de la figura de l'escriptor en dos dels eixos principals del que Marfany va definir com a Modernisme (amb majúscula, perquè es refereix al període històric), «el procés de transformació de la cultura catalana, en el canvi de segle, de cultura regional i tradicionalista, en cultura nacional i moderna»³⁶.

³⁴ CASACUBERTA, Margarida. «“A la verdad no existe problema catalán”. Les relacions entre Catalunya i Espanya en el marc de la Solidaritat Catalana». *Afers*, núm. 82 (2015), p. 595-622.

³⁵ UMBACH, Maiken. «A Tale of Second Cities: Autonomy, Culture and the Law in Hamburg and Barcelona in the Long Nineteenth Century». *Op. cit.*, p. 665.

³⁶ MARFANY, Joan-Lluís. «El Modernisme». Dins: MOLAS, Joaquim dir. *Història de la literatura catalana. Part moderna, vol. VIII*. Barcelona: Ariel, 1986, p. 77-78.

